

פרק רביעי

חוזר וכותב דרושי אביו

רבי משה בין ה"כותבים" הקבועים

כידוע, אדמו"ר הזקן לא היה כותב בעצמו את המאמרים והדרושים שלו⁵², אלא היו "חוזרים"⁵³ אשר היו רושמים אותם לאחרים אמירתם. והודות לזיכרוננו המיוחד, גם ר' משה שימש כ"חוזר", והיה חוזר על המאמרים של אביו בדיוק רב, וגם נהג לכתוב 'הנחות' ממאמרי הדא"ח ששמע מאביו.

בין הכותבים הקבועים של ה"הנחות", ידועים⁵⁴:

הגאון מהרי"ל מיאנאוויטש (בעל שו"ת שארית יהודה) אחיו של רבינו הזקן⁵⁵,

כ"ק אדמו"ר האמצעי, בנו של רבינו הזקן⁵⁶.

כ"ק אדמו"ר ה"צמח-צדק", נכדו של רבינו הזקן⁵⁷.

(52) מפרי עטו של אדמו"ר הזקן בעצמו, נמצאים ה"שולחן ערוך" וספר ה"תניא", וגם אגרות הקודש שלו (הן אלו שנדפסו בתניא והן אלו שנדפסו בספר "אגרות קודש" אדה"ז), בנוסף לזה קיימים גם דרושים בודדים שהם מרשימת אדה"ז בעצמו.

(53) ברשימת כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ "דברי ימי החוזרים" (קה"ת, תשס"ו) עמ' ב, מבאר את המונח "חוזר" שהוא שם המושאל לאיש בעל כשרון תפסן מהיר, שפה ברורה ולשון צח. וע"ש בהמשך. על ביטוי זה יש סיפור יפה ב"בית רבי" (ק, ב) אודות הצ"צ שנעשה "חוזר" כבר בחיי אדמו"ר הזקן: "כשהתחיל לחזור דברי חסידות, סיפרו לרבינו הגדול שנכדו נעשה חוזר, ואמר רבינו הוא לא יהי חוזר כי אם מחזיר כו', והמבין יבין".

(54) לכלול כותבי ה'הנחות' בתקופה ההיא ראה גם: "סקירה כללית ע"ד המאמרים הקצרים" מאת הרה"ח ר' שלום דובער לוין (בתוך: "מאמרי כ"ק אדמו"ר הזקן – הקצרים". ושוב במאמרו בספר "תולדות חב"ד ברוסיה הצארית" עמ' עג). "רשימת מאמרי כ"ק אדמו"ר הזקן" מאת הרה"ח ר' יוסף יצחק קעלער ב"כרם חב"ד", גליון 4 ח"ב עמ' 347 ואילך (ומעט מזה בהקדמה לרשימתו לקמן בהוספות). ובמאמרו של כותב שורות אלו ב"הערות וביאורים" אהלי תורה גליון פרשת קרח תשס"א [מספר תתכ] ועוד.

(55) לו הי' המינוי העיקרי מאת כ"ק אדמו"ר הזקן לכתוב את תורותיו (כ"כ בשו"ת הצמח צדק חו"מ ס"ע סק"ט: "אדמו"ר נ"ע דרשותיו הי' כותב אחיו הרי"ל ז"ל והוא הי' משלם לו להפיצם בישראל לכל השומעים"). וכ"ק אדמו"ר מוהרש"ב ב"תורת-שלום" (עמ' 86, ובמהדורת לשון הקודש תשע"ד, עמ' 109): "מצאתי כתוב בכ"ק כ"ק אאזמו"ר [הצמח צדק] בזה"ל והוא הנחת דודי הרי"ל אות באות מפי קדשו, הרי מכאן משמע שגם מהרי"ל דייק מאד בלשון כ"ק רבינו הגדול", וכותב שם אדמו"ר מוהרש"ב כי אלו שדייקו הרבה והניחו בכתב כפי שאמר רבינו ממש בלי תוספת וגרעון הי' אחד הר' פינחס ואילו כאן זה נזכר גם על המהרי"ל. וראה: "רשימות היומן" עמ' רצט וע' שסז. וב"סקירה כללית ע"ד המאמרים הקצרים" מאת הרה"ח רש"ב לוין (הנסמן בהערה הקודמת) עמ' תרח, וב"תולדות חב"ד ברוסיה הצארית" עמ' עג.

(56) ב"אגרות קודש" כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ ח"ג עמ' תכד מובא שהתחיל לכתוב "הנחות" משנת תק"נ. וראה גם במבוא ל"אגרות קודש" כ"ק אדמו"ר האמצעי, תשע"ג, עמ' 8 וב"תולדות חב"ד ברוסיה הצארית" עמ' עג.

(57) ההנחות שלו הגיעו אלינו בעיקר מהשנים תקע"א-תקע"ב (שהם נכתבו בכרכי כת"ש שלימים), וקצת הנחות כבר מהשנים תקס"ה ואילך. וראה: "סקירה כללית ע"ד המאמרים הקצרים" הנ"ל עמ' תרו, וב"תולדות חב"ד ברוסיה הצארית" עמ' עג. ויתכן כי ה"צמח צדק" סגן כמה הלכות כבר משנת תקס"ג בתוך תכריכי הכתבי-יד של הר"מ, ראה דברינו לעיל פרק שלישי תחת כותרת "לימודו בצוותא עם כ"ק אדמו"ר ה"צמח צדק" (בהערות), ולקמן בפרק זה תחת הכותרת: "חידושי תורה מאת הר"מ עצמו" (בפנים ובהערות), ותחת הכותרת "כתבי החסידות

החסיד הר"ר פינחס רויזעס משקלאוו⁵⁸.

ולערך משנת תקס"ב⁵⁹ החל גם הרה"ק ר' משה לכתוב הנחות על מאמרים שונים, מהם דרושים שנאמרו ברבים ומהם דרושים שנאמרו על ידי אביו ביחידות לבניו, והרבה מהם ביאורים על ה"זהר". כתיבתו נמשכה עד שנת תקס"ח לערך.

*

ואלו דברי כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ ב"אגרות קודש" ח"ד עמ' עט:

"רוב המאמרים שבבאורי הזהר אמרם הוד כ"ק רבנו הזקן רק לפני בניו ונכדו - ה"ה כ"ק אאזמו"ר הרה"ק בעל צמח-צדק נבג"מ - ואחדים מהתלמידים המצויינים מהיושבים אצל רבינו הזקן⁶⁰.

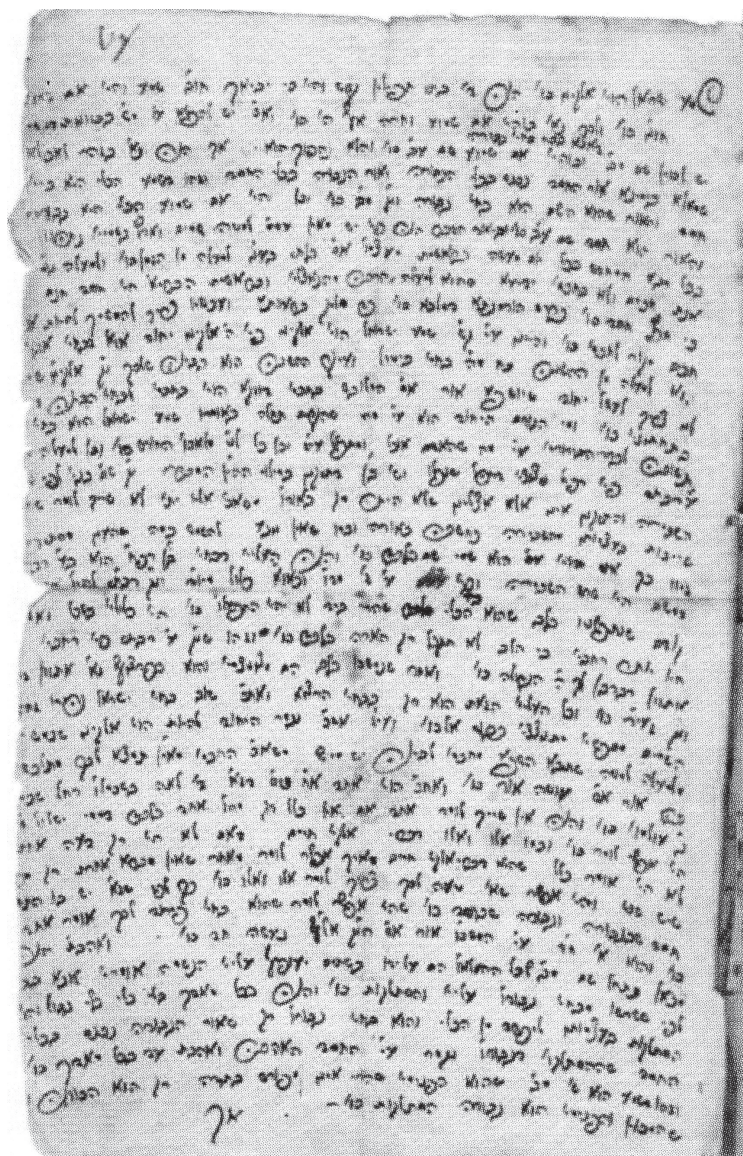
כותבי ההנחות בעת ההיא היו חמשה: (א) הוד כ"ק אדמו"ר האמצעי. (ב) אחיו כ"ק הרה"צ ר' משה. (ג) כ"ק הרה"צ הרי"ל מיאנאוויטש אחי רבינו הזקן. (ד) הוד כ"ק אאזמו"ר הרב בעל צמח-צדק. (ה) החסיד ר' פינחס משקלאוו הידוע בשם ר' פינחס רויזעס.

של הר"מ" (בהערות). ע"ד ה"צמח צדק" שנעשה "חוזר" של הדרושים עוד בימי צעירותו, ראה במובא לעיל בהערות בתחילת פרק זה מספר "בית רבי", ולהלן תחת כותרת: "חוזר הדרושים כאמירתן".

(58) ההנחות שלו הם בעיקר משנת תקס"ז ואילך. היה דייקן נפלא ולדברי ה'בית רבי' (עמ' 140) כ"ק אדמו"ר ה"צמח צדק" היה סומך על ה'הנחות' שלו יותר מעל כל ה'הנחות' של המניחים האחרים. וכ"כ רבינו ב"תורת מנחם" (ח"ב עמ' 270): "בין ההנחות על מאמרי כ"ק אדמו"ר הזקן - סומכים ביותר על הנחות הר"פ". וכ"ק אדמו"ר ה"צמח-צדק" כותב ("דרך מצותיך" עמ' קנג): "וכן ראיתי בכ"י של ר' פינחס שקלאווער ז"ל שכתב אות באות מפי רבינו ז"ל". כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע מזכיר על ההנחות שלו: "מקובלני כי אלו אשר דייקו הרבה בל' רבינו, והניחו בכתב כפי שאמר ממש בלי תוס' וגרעון, היה אחד הר' פינחס, אשר הצטיין בזה" ("תורת שלום" עמ' 87, ובמהדורה בלה"ק, תשע"ד בעמ' 109). כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ כותב אודותיו ("ספר-השיחות", תרצ"ו עמ' 126): "ר' פינחס היה בור סוד שאינו מאבד טיפה, הוא היה בין המניחים הנחות על דרושים רבינו... ר' פינחס היה מדייק ביותר, עד כי רבינו הצמח צדק במקום שיש הנחה מר' פינחס סומך עליו ביותר... כי התיבות ספורות אצלו". וראה: "סקירה כללית ע"ד המאמרים הקצרים", הנ"ל, וב"תולדות חב"ד ברוסיה הצארית" עמ' עג. אודות ר' פינחס ראה: "בית רבי" עמ' 140, גיליון "התקשרות" מס' 738, ובמאמרו של כותב שורות אלו בגליון "הערות וביאורים" מס' תתכ עמ' 111, ושם בגליון תתקפו עמ' 86 כתבו להוסיף עוד. וראה על עוד מניחים שכתבו את לשון הרב בדיקן, לקמן תחת הכותרת: "חוזר הדרושים כאמירתן".

(59) ראה "סקירה כללית ע"ד המאמרים הקצרים" (בתוך: "מאמרי כ"ק אדמו"ר הזקן - הקצרים" עמ' תרז). "ספריית ליובאוויטש" עמ' 27 (נעתק לקמן בפנים). "תולדות חב"ד - ברוסיה הצארית" עמ' עג. ולקמן בהוספות ברשימת ההנחות של הר"מ. וראה עוד להלן בפנים בסמוך. ב"בטאון חב"ד" גליון לח-לט עמ' 39 נזכר על מאמר ד"ה "הודו לה' קראו בשמו" שהוא "הנחת הרה"ח ר' משה בספר תקס"א - כתי"ק" [ועי' סה"מ "מאתהלך-לאוניא" עמ' קלו. וב"הערות וביאורים" פ' ראה תשמ"ז גליון שנג עמ' לה].

(60) עוד על הדרושים שהיו נאמרים ביחידות לבניו ועוד יחידי סגולה, ראה במובא לעיל בריש פרק שלישי מסה"מ תש"ט עמ' 91. וראה גם הקדמת כ"ק אדמו"ר האמצעי לספר "ביאורי הזהר".

צילום גזכתייך אדמו"ר הצ"צ - כרך כ"ק הצ"צ מספר 1116
הנחה זו נכתבה ע"י אדמו"ר הצ"צ בשנת תקס"ו בהיותו בגיל ט"ז,
ונדפס "במאמרי אדמו"ר הזקן" על התורה ח"ב עמוד תשכ
[ראה להלן בהוספות ברשימת תקס"ז מספר טו
כי נוסח הצ"צ כאן הוא עיבוד על פי הנחת רבי משה מאותו עת]
הצילום מופיע בחוברת: תערוכת אדמו"ר ה"צמח צדק", תשע"ו, עמוד 4

ורוב הדרושים שבביאורי הזהר הם מהנחותיו של כ"ק אדמו"ר האמצעי, ואנחנו למדנו [בקביעות הלימוד של כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב עם בנו כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ] את המאמרים האלה בהנחותיו של הרה"צ ר' משה⁶¹ עם הגהות וביאורים עליהם מכ"ק אאזמו"ר בעל הצמח-צדק. הגהותיו של כ"ק אדמו"ר הצמח צדק על דרושי באורי הזהר הן כדוגמת הגהותיו וביאוריו על הדרושים בלקוטי תורה".

[ומסיים שם: הדרוש שלמדנו ביום ההוא הי' עמוק מאד, ואופן לימודו של הוד כ"ק אאזמו"ר הרה"ק הי' אשר מראש הי' מבאר בקצרה תוכן הדרוש ואח"כ הי' לומד גוף הדרוש באריכות ובפלפול וחריפות ובקיאות עצומה].

מעלות מיוחדות בהנחותיו

בתוככי אוצר הכתבי-יד-קודש של "הנחות" שכתב רבי משה מדרושי אביו, קיימים פנינים רבים ויקרים, שלא תמיד נמצאים ב"הנחות" אחרות של אותם הדרושים. זה כולל לפעמים, גם "משלים" לבאר עניני דא"ח עמוקים בסגנונו המיוחד של הר"מ. לאידך קיימים ג"כ לפעמים פרטים שדוקא נתבארו היטב באחת מהנחות אחרות יותר מאשר בהנחתו של הר"מ, ועל כן הלימוד בדרושים מתוך השוואת ההנחות דורש עיון מעמיק, כי לפעמים יש פרטים בדרושים שלא ראי זה כראי זה⁶².

במיוחד יש לציין את דיוקו של רבי משה לכתוב "דבר בשם אומרו", היינו כי כאשר רבינו הזקן הזכיר דבר בשם מורו הרב המגיד ממעזריטש או מה ששמע מאת רבי אברהם המלאך בנו של הרב המגיד ה"מניחים" לא תמיד דייקו לכתוב דברים אלו בשם אומרם, כי העיקר היה נוגע הבנת הענין כפי שהוא מוסבר בתורת אדמו"ר

(61) ב"רשימת היומן" (עמ' רז, מדבורי כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ בחודש סיון תרצ"א בריגא, ונמצא גם ב"ספר השיחות" תרצ"א עמ' 237): "על ביאורי הזהר יש ג' הנחות: מכ"ק אדמו"ר האמצעי, אחיו ר' משה, ור' פינחס משקלאוו". ושם בעמ' ריג (הובא לקמן בפנים): "יש אצלי כמה ביכלאך כתב-יד ר' משה נ"ע. מהם הרבה 'הנחות' על 'ביאורי הזהר', שניים מהביכלאך שנכתבו אחר המאורע הנ"ל [מאסרו ובריחתו]".

(62) דוגמא אחת מני רבות, לענין שמופיע בשינוי בהנחות הר"מ בהשוואה להנחת אדמו"ר האמצעי, נמצא במאמר של כותב השורות "מעשה יהודה ותמר - באור החסידות" ב"היכל הבעש"ט" חוברת ה עמ' נ ועמ' נח.

הזקן, אולם בהנחות רבי משה נמצאים דברים רבים בשם אומרים, בדוגמת: "שמע ממורו עליו השלום"⁶³, "שמע מבן מורו"⁶⁴, וכיוצא בזה⁶⁵.

בהנחות רבי משה, יש גם דיוק בעוד פרטים אשר לא נחשבו כל כך אצל שאר הכותבים. כגון בתאריכי אמירת הדרושים על ידי רבינו הזקן, בעוד שאר המניחים הסתפקו ברשימת התאריך באיזה שבת או באיזה שבוע נאמר הדרוש, "בעז"ה פ' בראשית" וכיו"ב, וגם זה לא צויין תמיד, הנה רבי משה דייק לכתוב גם הפרטים: "בעז"ה ליל שבת...", "בסעודה ג'...", "יום ג' פ' בלק", "תורה ברבים" וכיוצא בזה⁶⁶.

(63) בתור דוגמא נציין כאן אחדים מהם, מתוך הנחות רבי משה שנדפסו בספרי מאמרי אדמו"ר הזקן: סה"מ תקס"ב ח"ב עמ' תע: וכאשר שמע ממורו ע"ה בענין הכתיבה "דבלתימה" בב' שיטין כו'. שם עמ' תקו: מ"ש במ"א בשם מורו ע"ה שקודם שנימול אברהם היו יורדים נשמות גבוהות גם לאוה"ע כו'. שם עמ' תקיג: וכמו ששמע ממורו ע"ה בענין טורי חשוכא וטורי נהורא כו'. תקס"ג ח"א עמ' נב: וכמו ששמע ממורו ע"ה בענין התלבשות שם הוי' בז"א דוקא ואף שישנו בכל הספירות שהוא מלשון מהוה כו'. שם עמ' קנב: וענין התהוות הלידה הוא כמו ששמע ממורו ע"ה ע"פ ויעבור הוי' כו'. שם עמ' שמו: מה ששמע ממורו ע"ה על מאדו"ל צמצם שכינתו בין שני בדי הארון כו'. שם עמ' שעא: וכמו ששמע ממורו ע"ה וכן נזכר בלק"א של מורו ע"ה על עץ הדעת חטה היתה שאין התינוק כו'. שם עמ' שעט: עלה בכבש ופנה לסובב שמע ממורו ע"ה וכן נזכר בלק"א שלו כבש הוא בחי' ביטול. שם ח"ב עמ' תקמב: ושמע ממורו ע"ה טעם לזה (על העדר ההתכללות בעולם התוהו) כו'. סה"מ תקס"ו ח"א עמ' סג: וכמו ששמע ממורו ה"ה דמעזריטש ע"ה ביאור מלת אין ערך כו'. שם עמ' שמ: וזהו מה ששמע ממורו הרב המגיד דמעזריטש ע"ה שיוהכ"פ כו' שפורים הוא למעלה ממנו כו'. שם עמ' תקעו: הנה מורו ה"ה דמעזריטש ע"ה פ' בענין השערות שלמעלה. ועד"ז בעוד עשרות מקומות שבהם מופיע המקור מהרב המגיד, דוקא בהנחת רבי משה. [על ד"ה ואכלתם אכול של תקס"ז, שתוכנו הוא בענין "בירור שני" כותב הר"מ בסיומו "כל זה שמע ממורו ה"ה ז"ל". וראה מאמרים הקצרים עמ' יח-יט. "בית רבי סב, א. מגדל עז עמ' שפט, שענין בירור שני קיבלו רבינו הזקן מפי רבי אברהם המלאך בן הרב המגיד].

(64) ראה לדוגמא בהנחות רבי משה: בספר "מאמרי אדמו"ר הזקן" תקס"ה ח"ב עמ' תתמז: וזה הי' מרגלא בפומי' דר' אברהם בן הרב המגיד תמיד לומר מי ימלא גבורות ה' בהתהוות עולמות רבים אין חקר ובתוכם נפעלים רבים אין מספר מינים ממניים שונים אשר לזאת יתפעל לבב אנוש מגדולתו ית' אשר רק הודו על ארץ וכו' ועצמותו מרומם לבדו כו'. ע"כ. נקודת דברים אלו חוזרים ונשנים במקומות אין ספור במאמרי רבינו הזקן, ומכאן למדים אנו מקור לדברים אלו ש"היה מרגלא בפומי' דר' אברהם בן הרב המגיד" [העיר בזה הרב נחום גרינוואלד במאמרו ב"היכל הבעש"ט" גליון ז עמ' סג]. תקס"ו ח"ב עמ' תשס"א: וכענין ששמע מבן מורו ע"ה ר' אברהם ז"ל שיש ב' מיני בירורים כו'. ובספר מאמרי אדה"ו על מאדו"ל עמ' תב: רקיע כעין הקרח הנורא כו' ושמע מבן מורו ע"ה ר' אברהם ז"ל נבג"מ כו'. ועוד. וראה מאמרינו "עשר תורות בשם רבי אברהם המלאך" ב"היכל הבעש"ט" גליון ט עמ' ע' וע"ש עמ' עז.

(65) חלק של התורות המובאות בשם "הרב המגיד", בתוך ספרי מאמרי אדמו"ר הזקן הנדפסים, נאספו מכבר לתוך ההוספות שבסוף ספרי הרב המגיד, בהוצאת קה"ת האחרונות, אך שם נסמן מקורם באופן כללי בלבד שהם מתוך מאמרי אדמו"ר הזקן וציון הספר והדף, אך לא צויין על כל פסיקא בפרטיות על ידי איהו "מניח" נרשמה.

(66) וראה בסה"מ תקס"ה ח"א עמ' קסב, שבהנחת הר"מ כתוב על הדרוש "ש"ק פ' ויחי בסעודת שחרית" (ושם לפני ולאחרי זה גם מפרט איהו דרושים נאמרו בליל ש"ק בסעודה ואיהו נאמר למחרתו ביום ראשון), וכשאדמו"ר הצ"צ מעתיק ב"דרך מצותיך" ממאמר זה הנחת הר"מ הוא מזכיר ג"כ (דף צב, א) "שעל פסוק זה היה המאמר שבת פרשת ויחי בסעודת שחרית שנת תקס"ה". בענין כותרות תאריכי המאמרים, ראה גם מאמרו של הרב י"צ קעלער, בגליון "הערות וביאורים" אהלי תורה, גליון ויצא תשמ"ח עמ' לה.

ובקונטרס רשימת כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ "ויכוח הגדול במינסק" (קה"ת תשס"ט) עמ' כב-כג, מפרט מעלות מיוחדות הנמצאות אצל כל אחד מה"מניחים" שרשמו את דרושי רבינו הזקן, וז"ל:

"תלמידו הגדול של רבינו, ה"ה הרה"ח המפורסם לשם ולתהילה ר' פינחס שיק משקלאוו, כ"ק אאזמו"ר בעל צמח צדק אמר עליו שהי' בור סיד שאינו מאבד טפה, והיה מדייק בלשונו של כ"ק רבינו הגדול. באוצר כתבי היד שלנו ישנו ספר אחד כתבים הנחות שלו, אבל אינם כתב ידו ממש.

כ"ק אאזמו"ר אדמו"ר האמצעי בנו של רבינו הגדול הוא הי' כותב בשני אופנים: א' הדרושים כמו שאמרם אביו כ"ק רבינו אבל כתובים בסגנון ארוך יותר מכמו שכתבם ר' פנחס הנ"ל, ב' ביאורים על המאמרים, הביאורים היו בשני אופנים: א' מה ששמע מכ"ק רבינו הגדול, פעם על שאלותיו ופעם על שאלת הלומדים האברכים המחונכים על ידו או שאלות אחותו פריידא⁶⁷. ב' ביאורי עצמו.

דודינו הרה"ח ר' משה - בן זקונים של רבינו הגדול, תמונת האותיות של כתב ידו דומה לכ"י של דודינו מהרי"ל וכ"ק אדמו"ר האמצעי⁶⁸, אמנם סגנונו הוא אחר, ומעלה נפלאה יש בהנחותיו שעפ"י הרוב רשום על כל מאמר, הזמן שנאמר.

כ"ק אאזמו"ר בעל "צמח צדק", תמונת האותיות של כתב ידו בעת ההיא דומה לתמונת כ"ק של דודינו מהרי"ל, ודרוש עיון גדול להבחין ביניהם.

חמשה המניחים האמורים, היו בחמשה זמנים שונים: הראשון הי' דודינו הרה"צ מהרי"ל, בשנים הראשונות של נשיאות רבינו עד שנת

(67) ראה אודותה "בית רבי" (נו, ב): היתה אשה גדולה וחשובה מאד והיתה חביבה לרבינו והיא אומר לפניה דא"ח.

(68) ראה לקמן בסמוך אשר גם תמונת האותיות בכ"ק אדמו"ר ה"צמח צדק" בעת ההיא הי' דומה לכתב-יד מהרי"ל. (ומסיבה זו לפעמים קשה להבחין כיום בכתבי-יד מסויימים, אם הם מהמהרי"ל או מאדמו"ר האמצעי, או מה"צמח צדק", או אפילו מרבי משה). על האמור כאן כי כתב ידו של הר"מ דומה לכתב יד אדמו"ר האמצעי, ראה גם לקמן בפרק זה (בכותרת: קניית הכתבים ע"י רבותינו נשיאינו) מאגרת כ"ק אדמו"ר מהרש"ב נ"ע שהיה ספק בליובאוויטש על כתי"ק ביאורים בענין התפילה אם הם הכת"י של אדמו"ר האמצעי או של רבי משה ואכמ"ל. אודות כללות ציור כ"ק של הר"מ, ראה גם לעיל פרק שני בסופו בהערות. צילומים מכ"ק הר"מ נתפרסמו גם בכמה מספרי "מאמרי אדמו"ר הזקן" בהוספות ועוד, וגם בספר זה בכמה מקומות. וראה גם "תשורה" מטוסוב, כסלו תשנ"ט עמ' 15. יש לציין כי בכ"ק הר"מ עצמו יש הבדל ניכר בין כתיבת ידו בשנת תקס"ב לכתיבת ידו בשנים מאוחרות יותר.

תקנ"ה לערך. השני הרה"ח ר' פנחס משנת תקנ"ד עד שנת תקס"ד לערך. השלישי כ"ק אדמו"ר האמצעי משנת תקנ"ה לערך. הרביעי כ"ק דודינו ר"מ משנת תקס"ג לערך. החמישי כ"ק אאזמו"ר בעל "צמח צדק" משנת תקס"ה לערך.

חוזר הדרושים כאמירתם

כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ כותב במכתב משנת תרפ"ב (אגרות קודש', חי"ד עמ' קסז):

"הרה"ק הרר"מ זצ"ל הי' בעל כשרון נפלא במאד אשר גם רבינו הגדול הי' מתפלא עליו והי' מחבבו מאד, והי' שקדן נפלא וחכם בכל הידיעות ודברן נעלה, דרושי רבינו הגדול היה חוזר כאמירתן ממש, ההנחות שלו יקרים במאד מכוונים אות באות, ורובם מוגהים בהוספות כ"ק אאזמו"ר אדמו"ר הרב הצמח צדק זצקולל"ה נבג"מ זי"ע (היינו בנייר בפני עצמו, רק סובבים הולכים על הנחות שלו דוקא)⁶⁹.

בספר "ניצוצי אור" (יומנו של הרה"ח ר' אברהם וויינגרטאן) עמ' 106 כותב מה שסיפר השומע מ"דברי כ"ק אדמו"ר שליט"א [מוהריי"צ נ"ע] בראש השנה תרצ"ז או תרצ"ו:

"וסיפר אד"ש שיש לו 11 ביכלאך דא"ח ממנו [הר"מ] בכתב יד. אויף זיינעם א ווארט רעכענט מען זיך אין חסידות (נוסח אחר: בויט מען אין דא"ח) [מתחשבים בחסידות, ונוסח אחר: בונים בדא"ח]. וסיפר שאדה"ז אמר עליו: ער שרייבט ווי איך זאג און מיינ [הוא כותב כמו שאני אומר ומתכוין]".

וכן נמצא ב"בית רבי" (הועתק לקמן, בכותרת: הנחות רבי משה שבאו בדפוס) שהר"מ היה חוזר על מאמרי אביו כנתינתם ממש כו'.

*

(69) לעיל בפרק שני, הובא גם מרשימת כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ מרחשון תרנ"ו (ספר-המאמרים תש"ט, עמ' 91): "דודי הר"מ הצטיין בעניני דוגמאות ומשלים ובפרט בעניני השכלה, כי מוחו הי' חריף ביותר והי' מופלא בכל מקצועות ההשכלה, חריף מתון ותפסן ופה מפיך מרגליות ומהיר לכתוב כל ענין בסידור נאה ובהגיגין נפלא". וברשימת מהריי"צ, 'דברי ימי חיי כ"ק אדמו"ר הזקן', עמ' מא: "כי תפסן וזכרן הוא מאין כמוהו".

אולם במקורות אחרים, מופיע פתגמו זה של רבינו הזקן ביחס לאדמו"ר ה"צמח צדק"⁷⁰, ראה 'בית רבי' ח"ג (ק, א-ב) לשונו של רבינו הזקן אודות כותבי ה'הנחות', ונעתיק כאן הסיפור במילואו:

"אדמו"ר ה"צמח צדק" הי' כותב אז בסוד ובהצנע⁷¹, וגם מחותנו [אדמו"ר האמצעי] הסתיר הדבר והי' כותבם אחר חצות לילה כשכל בני הבית היו ישנים, ואח"כ הי' מצניע הכתבים בתיבת אשתו כו', ופעם אחת יצא חותנו מחדרו ודלת החדר של חתנו רבינו [ה"צמח צדק"] הי' פתוח וראה שהוא יושב וכותב ואחוריו אל הדלת ונכנס חותנו בחשאי לחדרו ועמד מאחוריו וראה מה שכתב ואח"כ הלך משם ג"כ בחשאי, והוא לא הרגיש בזה כלל. ולמחר בוקר כשהלך להתפלל קרא חותנו לבתו אשת רבינו ואמר לה שהוא גוזר עליה בגזירת כיבוד אב שתביא לו הכתבים והוכרחה להביא לו שלא בטובתה והוא לקחם ולא החזירם לה. אח"כ כשהלך רבינו להארגז ליקח הכתבים ולא מצאם וסיפרה לו אשתו המעשה, רגז מאד עליה וקפץ ונשבע שבאם לא יחזירו לו הכתבים יגרשנה, ורצתה בבהלה לזקנה רבינו הגדול ושלח רבינו הגדול לבנו שיביא הכתבים אליו תיכף ומיד, וכאשר הביא הכתבים לפניו וראה כל הכתוב שם צוה לבנו שיחזירם לו⁷², ואמר בזה הלשון⁷³: אחי יהודא לייב שרייבט ווי איך זאג, בני דובער שרייבט וויא איך מיין, ונכדי מענדל שרייבט וויא איך זאג און וויא איך מיין כו' וד"ל עכ"ל⁷⁴.

(70) ראה לקמן בפנים, שנ"ל כי אדמו"ר הצמח צדק שהיה אז בגיל צעיר עסק יחד עם הר"מ בתורת רבינו הזקן ושניהם יחד העלו על הכתב את דברי רבינו, וזה מוכח מן הסגנון, וגם כמדומה לפעמים בתוך תכריך כת"י אחד וגם בתוך מאמר אחד חלקו רשום בכ"ק הר"מ וחלקו בכ"ק ה"צמח צדק". וע"ש בהערות.

(71) ראה הערתנו בענין זה להלן בסוף פרק זה.

(72) למסופר עד כאן, ראה גם "אגרות קודש" כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ ח"ב עמ' שכג. ספר התולדות אדמו"ר מהר"ש (קה"ת, תש"ז) עמ' 9 ואילך.

(73) דברים אלו, מופיעים גם אצל הרה"ח ר' חיים יצחק בונין בספרו "משנת חב"ד" (וורשא תרצ"ב במבוא, וניכר כי מקורו הוא ה"בית רבי"): חסידים מספרים: כ"ק אדמו"ר הזקן מנה פעם את שבח של אלו שהיו מעלים בכתב את הדרושים ששמעו מפיו, כך: "אחי (ר' יהודה לייב) מעלה בכתב כמו שהייתי אומר. בני (כ"ק אדמו"ר האמצעי) מעלה בכתב כפי שהייתי מכוון, ונכדי (כ"ק אדמו"ר ה"צמח-צדק) מעלה בכתב כפי שהייתי אומר ומכוון.

(74) וראה לעיל בתחילת פרק זה בהערות, על דיוק הלשון בהנחותיו של הר"ר פינחס רייזעס משקלאב. אולם הנחותיו מעטות בכמות לגבי אלו של הר"מ וגם לגבי אלו של אדמו"ר הצמח צדק.

כתבי החסידות של הר"מ

במקום אחר כותב כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ על תקופות שונות בסדר המאמרים של רבינו הזקן. ובתוך הדברים שם גם על "הנחות" ר' משה ("אגרות קודש", ח"ב עמ' שכא):

"דרושי ביאורי הזהר כתבו אדמו"ר האמצעי ור' ליב מיאנאוויטש אחי רבינו הגדול נ"ע ור' משה נ"ע בנו של רבינו הגדול נ"ע.

כתבי ר' משה נ"ע נמצאים אצלי בכי"ק שבעה כרכים⁷⁵, וכלם הנחות ששמע מרבינו הגדול, ובאיזה מקומות כותב שאינו מדייק כ"כ בלשונו, ולפעמים כותב שמצד רוב ההתפעלות לא היה יכול לתפוס הלשון בדיוק ולפעמים כותב (במוסגר) הערות וביאורים משלו".

באגרת קודש זו, נזכר על שבעה כרכים של כתב-יד קודש הנחות הר"מ הנמצאים אצל כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ, ונתפרשו הדברים יותר על ידי הרב שד"ב לוין בספרו "ספריית ליובאוויטש" עמ' טו:

"לערך בשנת תקס"ב התחיל גם ה"ר משה בן כ"ק אדמו"ר הזקן לרשום הנחות מדרושי אביו, מהנחות אלו נשארו בידינו בכת"ק ארבעה כרכים:

(א) דרושי "תקס"ב תקס"ג ומקצת תקס"ד תקס"ה" (כת"י 1030).

(ב) דרושי תקס"ה (כת"י 2058).

(ג) דרושי פירוש המלות בתפלה, תקס"ו-ז (כת"י 237. נדפסו בס' מאמרי אדה"ז על מארז"ל ע' שמב ואילך).

(ד) דרושי תקס"ז-ח (כת"י 1066).

שלשה כרכים נוספים משלו היו באוסף כתה"י, כנזכר באגרת כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע מיום ח"י שבט תרצ"א [הנעתק לעיל]:

(75) בהערת המו"ל ב"אגרות קודש" שם מציין: בספריית כ"ק אדמו"ר שליט"א נמצאים שלשה – שנשמנו בהערות לס' אגרות קודש אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע ע' כג. [וראה לקמן בפנים מספר "ספריית ליובאוויטש", ועוד לקמן תחת הכותרת: "קניית הכתבים"].

"כתבי ר' משה נ"ע נמצאים אצלי בכי"ק שבעה כרכים וכולם הנחות ששמע מרבינו הגדול". וראה גם כרם חב"ד ח"ד ע' 351⁷⁶.

*

ובשיחת שבת תשובה תרח"צ ("ספר השיחות" תרצ"ו - חורף ה'ש"ת, הוצאת תשע"ד, בעריכת הרה"ח ר' אהרן לייב רסקין, עמ' 265):

"וסיפר כי ר' משה'לע הי' בעל כשרונות נעלים ונפלאים, הי' מכיר עשרה לשונות, והשאר אחריו י"א ביכללך [תכריכי כתבי-יד של דרושי חסידות] של הנחות מאדמו"ר הזקן וב' מאמרים שלו⁷⁷, וה'צמח צדק" סמך על הנחותיו, כי מאמרי אדמו"ר הזקן נשרפו בעת השריפה"⁷⁸.

*

בספר "ניצוצי אור" (יומנו של הרה"ח ר' אברהם וויינגרטאן) עמ' 106 כותב מהתועדות אחד המשפיעים שסיפר על דברי כ"ק מוהריי"צ נ"ע "ראש השנה תרצ"ז או תרצ"ו" כי יש אצלו אחד עשרה ביכללך דא"ח מר' משה בכתב יד (ונעתק לעיל בכותרת: "חוזר הדרושים כאמירתן").

*

בספר 'מגדל עז' מובא (עמ' קעד, אות מא)⁷⁹:

"בשעת התייסדות איגוד "התמים"⁸⁰ אמר אדמו"ר הריי"צ להרב מפוסטוב⁸¹ כי הגיעה העת להתגלות פרשת משה. והראה לו אחד -

(76) להשלמת הדברים, ראה גם לקמן בהוספות בהקדמה לרשימת ההנחות של רבי משה.

(77) כן נדפס ב"ספר השיחות" שם (ובתחילתו רשום: על פי רשימת השומעים). ולפי זה פירושו שבסך הכל השאיר אחריו 13 ביכללך. אמנם בשיחה זו שהתפרסמה לפני זה בקובץ 'הערות התמימים ואנ"ש - מאריסטון' י"ט כסלו תש"ס (גליון תשעו עמ' 5), הגירסא: והשאר אחריו י"א ביכללך ט' הנחות אדמו"ר הזקן וב' מאמרים שלו.

(78) בשנת תק"ע פרצה שריפה בעיר ליאדי מקום משכנו של רבינו הזקן, ונשרפו הרבה מכתביו, הן בנגלה והן בחסידות. ראה מה שליקטו בזה בספר "ספריית ליובאוויטש" עמ' ח ואילך. "מסע ברדיטשוב" עמ' 77 ואילך. וראה בהקדמת שו"ע אדה"ז, בהוצאה החדשה עם המ"מ. ושוב היתה שריפה גדולה בליובאוויטש בשנת תרי"ח, עי' בנסמן ב"ספר השיחות" תש"ו-תש"י עמ' 402, ובספר "ספריית ליובאוויטש" עמ' לג ואילך, "כרם חב"ד" גליון 2 עמ' 66. ועוד. וראה עוד על שריפות אלו שכילו את הרבה מכתבי רבותינו נשיאנו, במובא לעיל פרק שלישי (בכותרת: "יודע סיפורים") מספר השיחות תש"ד, ובהערות שם.

(79) נעתק גם ב"אוצר סיפורי חב"ד" חט"ו עמ' 276.

(80) חוברת "התמים" הראשון יצא לאור בשנת תרצ"ה, וע"ש בהקדמה אגרת כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע.

(81) אודות רבני חב"ד בעיר פאסטוב, ראה "תולדות חב"ד בפולין, ליטא ולטביה" מאת הרב שד"ב שי' לוין, עמ' כו-כו.

צילום עמוד אחד מתוך תכריך כתב-יד השייך לרבי משה ביאורים בספרי קבלה – "ענינים העומדים ברומו של עולם"

עשר ביכלאך חסידות מהר"ר משה ובהם ענינים העומדים ברומו של עולם. והוסיף כי אין איש יודע אודותם מאומה".

גם ב"רשימת היום"ן" (עמ' ריג, משיחות אדמו"ר מוהריי"צ, סיון תרצ"א בריגא) מזכיר על הביכלאך, אך שם לא נקט במספר:

"יש אצלי כמה ביכלאך כתב-יד ר' משה נ"ע, מהם הרבה 'הנחות' על 'ביאורי הזהר', שניים מהביכלאך שנכתבו אחר המאורע הנ"ל" (מאסרו ובריחתו)".

ראה גם לקמן בפרק שלשה עשר (בכותרת: עוד מאורעות מעת גלותו), מ"שמועות וסיפורים" עמ' 24, שכותב בשם אדמו"ר מהר"ש: "יש לי ביכל מהר"מ זצ"ל ויש שם מאמר אחד מד' רגלי המרכבה הנ"ל".

ולקמן שם באותו פרק (תחת הכותרת: כתבי רבי משה לאחר פטירתו): "בליובאוויטש דיברו שהוא, היינו ר' נחום מרדומיסל העביר לאדמו"ר [מוהרש"ב] זי"ע את כתביו של ר' משה".

*

חשוב לציין, כי אף שרובם של הביכלאך שנמצאים כיום מהר"מ הם בכתב-יד-קדשו שלו בעצמו, לפעמים קיימים בביכלאך אלו דפים או עמודים המופיעים בכתב-יד-קודש של אדמו"ר ה"צמח צדק" מאותן השנים (וכמדומה לפעמים אפילו התחלת הדרוש בכת"ק הר"מ והמשך הדרוש בכי"ק ה"צמח צדק")⁸², ועדיין הדבר צריך לימוד ובירור.

[ויש לציין גם לאגרת כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע הנעתקת לקמן בסמוך, שכנראה מייחס את 'הביאורים' בכוונת התפילה על דרך הקבלה והחסידות" שבתוך כרכי כתבי הר"מ, שאפשר הם כי"ק כ"ק אדמו"ר האמצעי].

קניית הכתבים ע"י רבותינו נשיאינו

בענין רכישת כרכי הכתבי-יד-קודש של הר"מ, נמצא מעט ב"אגרות קודש"

82 יש לציין גם למובא בשם הרבי מהר"ש, שאביו הצ"צ החל לכתוב נגלה וחסידות בהיותו בן שנים עשרה שנה ('התמים' ח"ג עמ' כה), היינו בערך בשנת תקס"ב. ואכן בכתבי ההנחות של הר"מ (שתחילתם הם מתקס"ב, ראה להלן בהוספות) יש לפעמים אשר צורת הסגנון וגם הכתב נ"ל שהם של אדמו"ר הצ"צ, דהיינו שבאזיה שלב סיגנון הצ"צ קצת מהנחות הר"מ, אלא שדרוש עדיין בירור מקיף ע"י העוסקים בזה. וראה עוד בספר זה, הערות: 44. 68. 70. 93. 94.

של כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע. וכה כותב במכתב מחודש כסלו תרמ"ה, אל הרב שניאור זלמן סלונים ("אגרות קודש" ח"א עמ' כ-כא):

"מכתבו האחרון על דבר הכ"ק כי"ק⁸³ מסרה לי אמי מורתי הרבנית [רבקה] תי' שלשום, ואינני יודע מאין יודע כבודו כי"ק כ"ק הרר"מ זצ"ל, אך מכותלי מכתבו ניכר שהוא דבר ברור, ולא הודיע במכתבו כמה דפים מחזיקים הב' ביכלעך (והג' כותב שמחזיק מ"ו דפים פערטיל) גם כמה דפי' מפורדים כי"ק כ"ק אדמו"ר האמצעי זצוקלה"ה⁸⁴.

אך מ"מ אני נותן עבור הג' ביכלעך והדפים הנ"ל חמישים ר"כ. ומחר אי"ה ולא יאוחר מיום ב' הבע"ל (כי זמן הובלת מעות בהפאצט שלנו רק ב' פעמים בשבוע) אשלח לו את החמישים ר"כ ע"י פאצט ע"ש ר"ח שמערלינג.

ומי יקנה מאיתו בזמן הזה כ"ק עבור סך נכון, ויראה שימכור עבור סך הנ"ל, ואם יתעקש יוסיף עוד חמשה או עשרה ר"כ ולא יותר, אך המעות לא ימסור לידו, כ"א ישלש אותם עד בא הכ"ק אלי ואראה אם הם כי"ק כ"ק הרר"מ זצ"ל (כי אצלי נמצא ב' ביכלעך מכי"ק הנ"ל) (וכי"ק אדמו"ר האמצעי בטח מכיר כעת היטב).

ויוכל לשלחם עם ש"ב הרא"ש [ה"ר אליעזר שמעון קזרנובסקי] שי', אך יזהירו היטב אשר תומ"י בבואו לאדעס ישלחם אלי ע"י פאצט (על שמי לליובאוויטש) ויניח בתוכם צעטיל בזה"ל להגיהם ולמוסרם לדפוס, ובקבלתי אודיע לו אי"ה תומ"י.

יראה בכל מאמצי כוחו שימכור את הכ"ק עבור סך הנ"ל, והוא מקח גדול, וגם את הרא"ש שי' יזהיר שישלחם תיכף מאדעס.

(83) ה"כתבי-קודש" של דא"ח, שהם גוף "כתב-יד-קודש".

(84) בהערות המו"ל באגרות קודש שם מציינ על זה: ראה רשימת כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע (התמים ח"ב [פז] עט): בשנת תרמ"ז - מספר הוד כ"ק אאמו"ר - כאשר בא ש"ב הר"ר שניאור בנו של הרה"ח ר' מרדכי דוב סלאנים מחברון ת"ו ונתעכב בליובאוויטש זמן נכון, וכאשר נסע בחזרה לאה"ק בקשתיו שיחפש אחרי הגזע של המדפיס ר' ישראל יפה מקאפוסט ואפשר ימצא אצלם כתב-יד קדש של אאמו"ר כ"ק אדמו"ר האמצעי. יותר על שתי שנים חקר ודרש ש"ב הר"ש הנ"ל עד אשר מצא את נכדיו וניניו של החסיד הר"י יפה הנ"ל, ואצלם נמצא עוד חלק גדול מפירוש המלות כתב-יד קדשו של הוד כ"ק אדמו"ר האמצעי, וכן חלק גדול מהשייך לאמרי בינה, שער התפילין שלא נדפסו, ות"ל אשר קניתי אותם. ע"כ בהתמים. בספריית כ"ק אדמו"ר שליט"א (מס' 1197) נמצאים עתה כ-30 דפים מפורדים מפי' המלות גוכת"ק אדמו"ר האמצעי. ע"כ הערה באגרות קודש שם.

תמונת הוד כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע

מעקלעראיי [דמי תיווך] אשלח לו אי"ה אך לא יקח מעצמו כ"א
ישלח אלי בשלימות. ואני אשלח לו אי"ה מפה המעקלעראיי. וכבר
ידע אשר מה שאני מבטיח ליתן אני מקיים".

*

ושוב כותב אליו כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב, באגרת שנית מאותה תקופה ("אגרות
קודש" שם עמ' כג):

"את הכ"ק קבלתי, ומאד נהניתי מהם ובפרט מהביאורים בכוונת
התפלה ע"ד הקבלה והחסידות והם יקרי הערך מאד ובלתי ספק
שהם כ"ק הר"מ זצ"ל והביאורים הנ"ל⁸⁵ לפי דעתי הם כ"ק אדמו"ר
האמצעי זצוקללה"ה כן נראה לי ברור. אך ר' שמואל כותב⁸⁶ אומר
שזה ג"כ כ"ק הר"מ זצוק"ל⁸⁷. ואיך שיהי' הם דברים יקרים מאד,
ומאד שמחתי עליהם.

ונא לחקור ולחפש אולי ימצא עוד דברים יקרים יודיעני נא.
אפשר נשאר מש"ב ר' זלמן פונדאמינסקי ז"ל⁸⁸ איזה כתבים כ"ק. כי
בודאי הי' אצלו כ"ק. אם אך נמצא בקשתי לראות להשיגם עבורי".

*

ואחרי כשלש שנים, בחודש אד"ר תרנ"א, באגרת כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב אל
הרב לוי יצחק סלונים, חותנו של הרש"ז סלונים ("אגרות קודש" ח"ו עמ' לח-לט),
כותב עוד בענין זה:

"בדבר החוב החמישים, באמת לא ידעתי שאני צריך לשלוח עוד
חמישים עבור הכי"ק, ולפלא גדולה בעיני איך נתן עבורם סך כזה
כאשר ביארתי לאחיו ש"ב הרמ"ד שי, אך מכל מקום עלי לסבול את

(85) בהערות המו"ל באגרות קודש שם, שקו"ט בכל המובא כאן, להתאימם עם כרכי כ"ק הר"מ הנמצאים כיום
בספריית ליובאוויטש. וראה במובא לעיל מאגרות קודש אדמו"ר מוהריי"צ ח"ב עמ' שכא ובהערות שם. וראה
לקמן בהוספות ברשימת ההנחות של הר"מ. והערה באוה"ת ויקרא כרך ד' עמ' תתקצא.

(86) ר' שמואל סופר - ראש המעתיקים בליובאוויטש במושך שנים רבות (ראה ב"פתח דבר" להמשך והחרים -
תרל"א). וראה אודותיו בספר השיחות השי"ת עמ' 377.

(87) אודות כ"ק הר"מ הדומה בצורת האותיות לכ"ק אדמו"ר האמצעי, ראה גם במובא לעיל בפרק זה, בסוף
הפיסקא: מעלות מיוחדות בהנחותיו, ובהערות שם.

(88) "בן הרבנית רחל, בתו של הרה"ק הר"מ בן אדה"ז" (הערת המו"ל באגרות קודש שם). ראה אודותו להלן פרק
חמשה עשר.

הסך הזה ולא לגרום היזק ח"ו, אמנם לפי העת הזאת הוא מהנמנע ומה אעשה הכל מה', ואין בכוחי לדבר בזה ורק אחת אומר יעזור לי השי"ת כאשר עם לבבי תקוותי אשר אי"ה בל"נ אתרוץ (!) הכל".

[ב"יגלה אור" מאת כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ, מבאר: כנודע אשר בני ביתו של הרה"ק הרה"צ הרה"ח ר' משה בן כ"ק רבינו הגדול נסעו לאה"ק ת"ו, ונודע לכ"ק אאמו"ר הרה"ק כי אצל נכדיו יש כתביו, וביקש את הרל"י אשר הוא יקנה אותם עבורו, והרל"י כתב אשר הם מבקשים מאה רו"כ עבור כל הכתבים, הוד כ"ק אאמו"ר הרה"ק כתב איזה פעמים בענין זה להפחית הסכום, ולבסוף הסכים על הסך מאה רו"כ, והשיג סכום זה בהלואה למען לשלוח להרל"י, ומשך שנה תמימה שילם מעט מעט עד אשר שילם את ההלואה, וסוף דבר הי' כי הרל"י הוסיף עוד חמישים כנראה זה הי' לעצמו שכר טרחה, כמה צער ויסורי הנפש נקראים בהתיבות האלו, אמנם לפי העת הזאת הוא מהנמנע, ומה אעשה הכל מה', ואין בכוחי לדבר בזה].

הנחות רבי משה שבאו בדפוס

בס' "בית רבי", פכ"ה (נז, א), הכותב בקצרה על תולדות הרה"צ ר' משה, ממשיך:

"...בחי רבינו נ"ע היה חוזר הדברי חסידות של רבינו בלשונו הזהב ממש כנתינתן כו', וגם היה רושם הדברים כמו שהן כו' (וראינו בוך גדול מהכתבים רשימותיו כו'). והרה"ג ר"א שיינעס זלה"ה שהיה גיסו⁸⁹ היה מחבב מאד לשמוע ממנו חזרת הד"ח מחמת חביבות לשונו הזהב של רבינו נ"ע".

ולעיל הבאנו מרשימות כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ, על כרכים של כתבי קודש הר"מ שנמצאים באוצר הכתבים של רבותינו נשיאי חב"ד.

וכעת זכה דורינו, ודרושי רבנו הזקן שבנו הר"מ כתב כפי ששמע ממנו במשך כמה שנים מידי שבת בשבתו, ראו אור.

דרושים אלו, הרשומים בגוף כתב ידו של הר"מ, שהיו גנוזים במשך שנים רבות

(89) הי' מגאוני שקלאוו. בתחילה היה מתנגד חריף והיה יושב באסיפות שערכו כנגד החסידים. נתקרב לחסידות חב"ד ולרבנו הזקן נ"ע שלקחו לחתן לבתו הרבנית רחל [אחותו של הר"מ], אחר פטירת הרבנית רחל התחתן שוב ונולדו לו בנים חשובים. בזמן זה עקר את דירתו מלאדי. לאחר פטירתו של רבינו הזקן התקשר לר' אהרן מסטראשעלע, וכן נמצאת התכתבות בינו לבין כ"ק אדמו"ר 'הצמח צדק' (שו"ת 'צמח-צדק', רצז-רצח). ראה אודותיו: 'בית רבי', נט, א.

באוסף כתבי-היד של רבותינו נשיאי חב"ד, נדפסו בשנים האחרונות בסדרת ספרי "מאמרי אדמו"ר הזקן"⁹⁰.

מאמרים רבים נוספים של 'הנחות' ממאמרי אדמו"ר הזקן שכתב הר"מ ונמצאים בכתבי-יד לא נתפרסמו עדיין, ויודפסו אי"ה במהדורות הבאות של "מאמרי אדמו"ר הזקן".

הר"מ כתב 'הנחות' של מאמרי אביו בין השנים תקס"ב-תקס"ח, אך גם במהלך שנים אלו, יש תקופות שבהם אין בידינו "הנחות" ממאמריו, אף כי נמצאים מאמרים מאותם תקופות שנכתבו בידי מניחים אחרים.

"הנחות" הר"מ ב"תו"א" ו"לקוטי תורה"

דרושי רבינו הזקן שנדפסו בספריו "תורה אור" ו"לקוטי תורה", אשר נסדרו לדפוס על ידי נכדו כ"ק אדמו"ר ה"צמח צדק", רובם הם הנחות המהרי"ל והנחות אדמו"ר האמצעי, אך יש ביניהם גם מעט או רב שהם "הנחות" של הר"מ, והמקור נמצא בגוף-כתב-ידו באוסף הנזכר לעיל⁹¹.

במיוחד יש לציין את מאמר ד"ה "בעצם היום הזה נימול אברהם", שנדפס בתורה אור פרשת לך לך, אשר רבים מחסידי חב"ד נוהגים לחזור עליו בסעודת ברית מילה⁹² - והוא לשונו הקדוש של הר"מ שרשם בעת ששמע הדברים מפי אביו בשנת תקס"ג.

הנחות הר"מ בתוך ספרי אדמו"ר ה"צמח צדק"

מתוך הדרושים הרבים אשר בארבעים כרכי "אור התורה" של אדמו"ר ה"צמח

90 בסדרת ספרים אלו, נדפסו כל מאמרי רבינו הזקן, גם מאמרים שכתבו "מניחים" נוספים כגון הנחות כ"ק אדמו"ר האמצעי ועוד. ובספרים הנדפסים נרשם על כל מאמר איזה כתב-יד הוא מקורו ועל פי זה יש לדעת בכל מאמר מיהו ה"כותב" שרשם את המאמר מפי רבינו הזקן. ולקמן בהוספות יודפס אי"ה קונטרס המפרט את כל הנחותיו של הר"מ (מתוך "כרם חב"ד" ח"ד כרך שני בסופו). יש לציין כי מתוך עיון בהנחותיו של הר"מ, יש ללמוד על סגנונו המיוחד, כי אף שכל הכותבים שמעו את תורת רבינו הזקן באותו מעמד, ובכללות כולם תואמים זה לזה בתוכן הדברים, לפעמים יש שינויים בהצעת הדברים, וראה לעיל בפרק זה תחת הכותרת "מעלות מיוחדות בהנחותיו".

91 להלן בסוף הספר, מופיעה רשימה של קרוב לארבעים דרושים, שנדפסו בתוך תו"א ולקו"ת שהם הנחותיו של רבי משה.

92 ראה ס' שבח הברית ע' 85. ס' ברית נתן ע' וא"ו. קונטרס "הכנות לברית" ע' טו.

צדק", בהם הגהות וביאורים רבים של אדמו"ר ה"צמח צדק" על מאמרי רבינו הזקן, הנה הגהות וביאורים אלו לפעמים גם סובבים והולכים על נוסח הדרוש כפי שהוא מופיע בהנחת הר"מ. אם כי פעמים אחרות הגהות ה"צמח צדק" סובבים על פי הנוסח של אדמו"ר האמצעי, ושל המהרי"ל אחיו של רבינו הזקן⁹³.

חידושי תורה מאת הר"מ בעצמו

כבר נזכר, כי מלבד 'הנחות' רבות ממאמרי אביו רבינו הזקן, כתב הר"מ גם דרושי עצמו (ראה לעיל משיחת שבת תשובה שנת תרח"צ).

ויש לציין עוד כי כיום נמצא דרוש ארוך שהתחלתו "למען תזכור את יום צאתך מארץ מצרים" (נדפס בס' "מאמרי אדמו"ר האמצעי" בהוספות, חלק ויקרא כך ראשון, הוא כולל ארבעים עמודים בדפוס), שתוכנו ביאורים בענינים עמוקים בחסידות ומסודר בסדר מופתי. ומציין שם המו"ל שקונטרס זה מופיע בכתב-יד, בכותרת: "זאת תורת משה בן אדמו"ר הזקן נבג"מ זי"ע".

אכן, המו"ל מוסיף שם כי זהותו של מחבר קונטרס זה עדיין מוטלת בספק. אולם עצם העובדה שבכתב-יד קדום הוא מיוחס להר"מ ראוייה לציון וללימוד⁹⁴.

וראה עוד לקמן בפרק ששה עשר, "אמרות קודש" המיוחסות אל רבי משה ז"ל.

93 בעשרות מקומות, כאשר כ"ק אדמו"ר הצמח צדק מזכיר בספריו את כתבי הר"מ, הוא מכנה אותם בשם "כ"ה" שפיענוחו "כתב-יד-הכותב". ופעם אחת נמצא כן מפורש בביאורי הזהר לאדמו"ר הצמח צדק ח"ב ע' תקעז (ואוה"ת שה"ש ח"א עמ' מ): "כן מצאתי בכתב יד הכותב" [ראה על מקור זה לביאורו⁹⁵ במאמרו של הרב שמואל קראוס בקובץ "הערות וביאורים" אהלי תורה י"א ניסן תשנ"ב עמ' 23. וראה במ"מ בסה"מ תקס"ב ח"ב עמ' תרסב ועוד]. ונמצא אצל כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע ("אגרות קודש" ח"א עמ' קסא) כאשר מזכיר את כתב-ידו של הר"מ הוא מכנהו "כ"ה", היינו שמוסיף לו תיבת "קודש". וראה לקמן פרק שמיני בסופו ובהערות שם, ובפרק שביעי בהערתינו אודות תשובת הצמח צדק אל הר"מ [בנדודי י"ל עוד טעם על הכינוי "כתב יד הכותב", כי בתכריכי כ"ק הר"מ אלו כנראה לפעמים משמשים ביחד הנחות הר"מ וגם אפשר מעט הנחות של אדמו"ר הצמח צדק בעצמו - ראה לעיל הערות: 44, 68, 79, ולהלן בהערה הסמוכה].

94 יש לדון גם באפשרות כי דרוש זה נכתב על ידי אדמו"ר הצמח צדק, וכן נ"ל ע"פ הסגנון ומכל מקום מופיע על שם הר"מ כי נכתב באותם שנים בימי חורפי' של אדמו"ר הצמח צדק, כאשר היה לומד וכותב את דברי החסידות יחד עם דודו הר"מ, כאשר כתבנו מזה לעיל בפרק זה (תחת הכותרת: "כתבי חסידות של הר"מ" וראה לעיל הערה הקודמת), ועל כן נשתרבו מאמר זה בין כתבי הר"מ ושם מצאוהו המעתיקים (וראה גם לעיל מה"בית רבי" שאדמו"ר הצמח צדק בצעירותו הי' "מסתתר" ולא רצה שידעו שהוא כותב חידושי תורה).

רשימת כל ה"מאמרים" שכתב הר"מ

להלן בהוספות נדפס קונטרס מיוחד הכולל תיאור וסקירה כללית, יחד עם רשימת כל ההנחות שכתב הר"מ מדרושי אביו (אלו שהגיעו לידינו)⁹⁵.

קונטרס זה כולל גם רשימה מפורטת של כל מה שמופיע מהנחות הר"מ בספרים "תורה אור" ו"לקוטי תורה" של רבינו הזקן.

95) רשימה זו נסדרה על פי הרשימות שבסוף כל כרכי מאמרי אדמו"ר הזקן הנדפסות מכבר. אולם בעוד אשר ברשימות שבמאמרי אדה"ז באה רשימת המאמרים של כל ה"מניחים" ביחד, עד שלפעמים קשה להבחין מיהו המניח של המאמרים שנזכרו שם, הרשימה שלפנינו היא מיוחדת לפרט את כל הנחות הר"מ מכל השנים ומבהירה באור חדש את כל פרשה זו של הנחות הר"מ. רשימה וסקירות אלו נערכו על ידי הרב יוסף יצחק שי' קעלער על פי הרשימה שנדפסה מכבר בעריכתו, ב"כרם חב"ד" ח"ד כך שני בסופו.